

Тетяна Ляскович

ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР У БАЧЕННІ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО КОМАНДНОГО І РЯДОВОГО СКЛАДУ (1919 р.)

Ляскович Тетяна. Проблема створення та використання матеріально-технічної бази Дієвої Армії УНР у баченні представників українського командного і рядового складу (1919 р.). У статті аналізуються мемуарні свідчення українських військовиків різного рангу, у яких зафіксовано їхній погляд на матеріально-технічне становище Дієвої Армії УНР її різних частин, як важливу умову проведення бойових дій на різних фронтах у 1919 р. Авторка зазначає, що, не зважаючи на певну суб'єктивність й інші недоліки мемуарів, вони більш-менш достовірно висвітлюють різні складові піднятої проблеми, що з різних причин не увійшли до архівних чи періодичних джерел, наголошують на загалом малоефективній роботі інтендантських органів. Зокрема, у цих джерелах представлено дані, судження й оцінки командного і частково рядового складу, в яких відверто відображено складний, не завжди достатньо продуманий процес розбудови українського війська, рівень забезпечення його особового складу відповідним одягом, взуттям, харчами, амуніцією, зброєю, боєприпасами та усілякими засобами, що прямо позначалося на настроях, боєздатності і результатах військових операцій. За допомогою цієї літератури встановлено бідність матеріально-технічної бази Дієвої Армії УНР, виявлено неспроможність держави забезпечити своїх захисників на достатньому рівні одягом, взуттям, медикаментами, харчами, зброєю, боєприпасами, припинити нерациональне використання і розкрадання цих ресурсів, що прямо чи опосередковано позначалося на бойовій діяльності українських частин і у підсумку спричинило її драматичні результати. Мають певне значення висловлені деякими авторами судження щодо можливих шляхів розв'язання матеріально-технічних питань війська. Виявлено цікаві факти, на які дослідники або ж ще не звертали уваги, або ж використовували українською рідко, збіднюючи тим самим складну картину збройної боротьби за українську державність.

Ключові слова: Дієва Армія УНР, мемуари, спогоди, командний склад, рядовий склад, матеріально-технічна база, інтендантство, селянство.

Ляскович Татьяна. Проблема создания и использования материально-технической базы Действующей Армии УНР в видении представителей украинского командного и рядового состава (1919 г.). В статье анализируются мемуарные свидетельства украинских военных разного ранга, в которых зафиксировано их взгляд на материально-техническое положение Действующей Армии УНР, ее различных частей, как важное условие проведения боевых действий на различных фронтах в 1919 г. В частности, представлены данные, суждения и оценки командного и частично рядового состава, в которых откровенно отражено сложное, не всегда достаточно продуманный процесс развития украинского войска, уровень обеспечения его личного состава соответствующей одеждой, обувью, продуктами, амуницией, оружием, боеприпасами и всевозможными средствами, прямо сказывалось на настроениях, боеспособности и результатах военных операций. Выявлено интересные факты, на которые исследователи или еще не обращали внимания, или же использовали крайне редко, обедняя тем самым сложную картину вооруженной борьбы за украинскую государственность.

Ключевые слова: Действующая Армия УНР, мемуары, воспоминания, командный состав, рядовой состав, материально-техническая база, интендантство, крестьянство.

Для захисту свого суверенітету кожна самодостатня сучасна держава світу має збройні сили, на утримання яких спрямовується значна частка національного доходу. Для розбудови дієздатної, міцної армії велике значення має її добре налагоджене та ефективне матеріально-технічне постачання. Ця проблема гостро стояла в період національно-визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр., коли молода українська держава змушена була боронитися на різних фронтах від іноземних завойовників. Одним із джерел, які проливають світло на стан і поступове вирішення різних військово-матеріальних проблем, є спогади військовиків того часу, які, займаючи у війську різні керівні, командні чи рядові посади, безпосередньо планували військові операції, брали активну участь у бойових діях і були обізнані з військово-технічним станом війська взагалі чи його окремих структурних підрозділів.

Підняте нами питання в цілому ще не було предметом спеціального дослідження. Виняток становлять кілька робіт Р. Мельника¹ і В.Мельник², де представлені теоретичні аспекти та досягнення української військово-історичної думки щодо забезпечення війська у міжвоєнний період, а також невеличка стаття О. Демчунена³, у якій показано зусилля української влади із «всебічного забезпечення» армії впродовж усього періоду Директорії УНР.

Метою статті є аналіз понад півсотні мемуарних праць українських військовиків, у яких подано як об'єктивний, так і суб'єктивний погляд на низку проблем, що стосувалися військово-технічного забезпечення збройних сил УНР, з'ясовано їхні причини та наслідки.

Масив зазначених робіт утворюють свідчення різної ваги, залишені як військовою елітою (О. Доценком, старшим ад'ютантом Головного Отамана С. Петлюри, підполковником, О. Удовиченком, командиром Третьої Залізної Стрільцької Дивізії, П. Єрошевичем, генерал-поручником, М. Капустянським, генерал-хорунжим, В. Оскілком, генерал-хорунжим і командувачем Північної групи військ, Є. Коновальцем, командиром групи Січових стрільців, полковником, П. Шандруком, командиром 1-го рекрутського полку, генерал-хорунжим, М. Омеляновичем-Павленко, командувачем армії під час Першого Зимового походу, генерал-поручником, Ю. Тютюнником, командувачем армії УНР та ін.), так і багатьма сотниками і навіть козаками-фронтовиками.

З приходом до влади Директорія УНР зайнялася військовим будівництвом, без якого не можна було реалізувати плани державотворення. Цьому, однак, не сприяла соціально-економічна ситуація в Україні: довготривала криза охопила усі сфери матеріального життя, державна казна була пустою, частина військових складів опинилася під контролем російських військ. Чекати на допомогу європейських сусідів було марно, бо Антанта не визнавала Директорії, ставилася до неї як до більшовицької сили. Самопроголошеній українській державі довелося самостійно вирішувати намічені плани.

Зі спогадів О. Удовиченка дізнаємось, що на початку січня 1919 року лише 50 тис. військовослужбовців української армії були забезпечені амуні-

цією. Технічних і авіаційних військ майже не було, а окремі полки кінноти існували в складі лише піхотних дивізій⁴. Командир гарматної бригади січових Стрільців Дієвої Армії УНР Р. Дашкевич зазначав, що під час часткової демобілізації, яка проводилася у середині січня 1919 р., вояки покидали армію у нових одностроях, бо іншого одягу не мали. Коли ж почали прибувати новобранці, то корпусні інтенданти не могли забезпечити їх одягом та взуттям. Тому військовики не рідко обмежувалися здобутими у ворога трофеями⁵. Зокрема, згадуючи про відступ армії на Ямпіль у лютому 1919 року, козак Марківської сотні зафіксував, як їм пощастило захопити харчі та одяг, котрий був пошитий у місцевих майстернях, на замовлення більшовиків⁶. Про самозабезпечення військами засвідчує сотник Дієвої армії УНР Б. Монкевич. Кожна частина самостійно здобувала військове майно, адже, за його словами, корпусне постачання не було організоване⁷. Коли ж не вдавалось самотужки роздобути речі, допомагало небайдуже селянство⁸. Проте, такі випадки були рідкістю, бо в переважній більшості населення сприяло розкладанню армії. Як зауважував В. Сім'янів, сільські жителі грабували навіть білизну, призначену для шпиталів⁹.

Помилки військового командування у забезпеченні важливого і необхідного для боротьби з ворогом людського ресурсу негативно позначалися на чисельності армії. Адже новоприбулі козаки не хотіли воювати, якщо держава їх не утримувала. Не маючи зимового одягу і взуття, вони покидали свої позиції та, що найгірше, не раз переходили на сторону більшовиків. Іноді, за спогадами учасника тих подій І. Криловецького, причиною дезертирства були і самі отамани, які не переймалися матеріальним становищем у своїй частині. Ставши свідком подібного свавілля, сотник 5-ї бригади 3-ї Залізної дивізії пише, що в той час, коли вони стояли на позиціях без теплого одягу і взуття, їх отаман Мілюшкевич відпочивав у одному із сіл, а коли старшини надіслали до нього гінця з проханням про допомогу, отаман його застрелив¹⁰. Щоправда, не всі керівники частин ставилися до виконання своїх обов'язків безвідповідально. Для прикладу, в спогадах М. Середи, вміщених у «Літописі Червоної калини», наведено факт про те, що отаман Божко пильно стежив за інтендантством своєї групи. Коли козакам запізно подавали харчі, то порушники каралися за це «канчуками»¹¹.

Наприкінці зими так і не вдалося налагодити матеріально-технічне становище у армії. Фронтові частини були забезпечені не рівномірно. Так, В. Сім'янів, автор спогадів «Роки козакування (1917-1923)», наголошує, що за час служби бійців його полку лише один раз одягли і взули та виплатили платню за службу¹². В інших підрозділах армії матеріальний стан військовослужбовців був не задовільний. Зокрема, командувач Північної групи військ В. Оскілко визнавав свою безпорадність у цій справі, згадуючи: «...лицарі-козаки просили, просто зі слізьми на очах, зміни та відпочинку, лазні, чистої бі-

лизни, – а я не міг дати ні того, ні другого, бо все, що тільки можна було кинути на фронт, було кинуте»¹³. Поки вище керівництво намагалось опанувати ситуацію, знаходились такі, які просто нею зловживали – скарбники, начальники частин. Полковник армії УНР В. Кедровський свідчив, що як тільки щось появлялось у військовому інтендантстві одразу все розкрадали. Процвітала спекуляція, населення задовольняло свої інтереси за рахунок армії. Траплялося, що під час відступу, через не налагоджену роботу органів постачання, величезні склади одягу й взуття потрапляли до рук ворога¹⁴. Поділяє думку попередника В. Прохода, який зафіксував неналежне транспортування і охорону військового майна, яке часто діставалось більшовикам¹⁵. Не зважаючи на те, що військо бідувало, не мало елементарного, інтенданти таємно вивозили майно зі складів і продавали на «чорному» ринку. Начальник відділу контррозвідки армії М. Чеботарів згадував, що у Жмеринці староста села крав із військових інтендантських магазинів майно і вивозив на возах у невідомому напрямку¹⁶. На кінець березня ситуація не покращилась. Єдине, що було сильніше від усіх матеріальних проблем, – жага перемоги ворога. Стрільць Сумського куреня при 4-му полку Січових стрільців наголошував на тому, що молоді добровольці, котрі прибували на допомогу війську, не маючи зброї, сподівались знайти її на полі бою¹⁷.

Активний учасник воєнних подій Р. Дашкевич, котрий займав посаду командира гарматної бригади Січових стрільців, розповів про неналежну організацію заплілля, що виявлялося, зокрема, у нестачі робітників для пошиття одягу і взуття. Згідно з твердженням мемуариста, навесні 1919 року у Києві було знайдено багато військового сукна, частину якого спрямували артилеристам. Військові частини мали самі шукати кравців, щоб пошити однострої. В одному випадку їх знайшли аж у Тернополі. Утім, комендант міста сотник Цьокан розпорядився конфіскувати частину сукна, бо цього потребували захисники ЗУНР. Він заявив: «в галицькій армії навіть старшини не мають таких гарних одностроїв, як мають мати гармаші-рядовики...»¹⁸.

На початку квітня армія УНР була близькою до загибелі. Проблема нестачі військового спорядження і провіанту ще більше прогресувала. В цей час Румунія роззброїла Запорізький корпус. Цілі частини повернулися без військового спорядження¹⁹. Румунській владі дісталися бронепотяги, радіостанції, похідні майстерні, автомобільний парк, склади гарматного та санітарного майна, набої, гранати, зброя, амуніція, велика кількість цукру (єдина валюта на той час). Опинившись в скрутному становищі, розповідав Д. Антошук, багато старшин нищили свою зброю або викидали в Дністер, бо не хотіли, щоб вона потрапила до ворога і згодом була застосована проти них²⁰. Ліквідаційна комісія, створена для передачі цього майна румунам, успіху не мала. Як стверджував О. Удовиченко, перед штабом української армії постало нове завдання: обмундирувати і озброїти 10 тис. вояків. Однак лише для

половини складу спромоглися дістати рушниці з 25-30 набоями, решта ішли в бій з голими руками, або залишались в запілл²¹. Невідомий автор стверджував, що кіннотники також просувались надто повільно, бо бракувало коней²².

Через ведення постійних бойових дій та зміну дислокації військових частин, інтендантське управління вчасно не доставляло продукти харчування та боєприпаси. Брак медикаментів також давався взнаки – військо потерпало від різних хвороб. Більшість військових складів, за тим же джерелом, залишалась на окупованій території країни²³. М. Капустянський уточнює, що військове майно, яке не встигли евакуювати, було розкрадено місцевим населенням і представниками державної влади. Ті ж речі, які все таки вдалося вивезти на українську базу в районі Броди-Тернопіль-Волочиськ, захопили польські війська. Серед награвованого ворогом була авіаційна база в м. Красному, рухома майстерня і радіотелескопи в м. Бродах. Та найбільшою втратою для армії УНР стало залишення складів з боєприпасами та зброєю²⁴.

Представник військового керівництва Петро Єрошевич, виконуючи обов'язки командувача I волинського корпусу, зафіксував цікавий факт: тільки на одному складі у Клевані нараховувалося близько 30 млн. набоїв для гвинтівок, а на інших військових базах Волині сумарно зберігалася подібна кількість. Проте на фронті набоїв та одягу чомусь завжди бракувало, хоч засобів для доставки їх було досить. Козаки босоніж виконували бойові завдання²⁵ та, за свідченням майора армії УНР Ф. Мелешка, часто стримували більшовицький наступ, не маючи достатньо набоїв²⁶.

У травні завдяки активній роботі майстерень вдалося частково забезпечити потреби армії. За словами В. Оскілка: «На протязі 3-х місяців пошито було для армії 65 тисяч чобіт і черевиків»²⁷. Не менш важливі відомості містять й інші мемуаристи. За спостереженням В. Проходи, найкраще апарат постачання працював в 1-й козацько-стрілецькій (Сірожупанній) дивізії Армії УНР, маючи вагони борошна, круп, тютюну, зброї, патронів, снарядів. Тут працювали майстерні для пошиття одягу та взуття. Вдалося зробити запас ліків, яких вистачило б для цілого шпиталю. Вояки були завжди забезпечені одягом і харчами, 20-го числа щомісяця отримували платню. Дивізія жила лише за рахунок своїх запасів, бо від інтендантства нічого не надходило²⁸.

Якщо попередній автор не пояснював звідки бралось те майно, то П. Єрошевич наголошував, що для забезпечення війська необхідними припасами проводились реквізиції у населення. У кожному районі існували комендатури, які займалися збором збіжжя, одягу, чобіт. Щоправда, часто такі реквізиції були незаконними. Замість того, щоб розраховуватися за вилучені речі грошима, населенню видавали «квитки», на які нічого не могли придбати. Іноді отамани так захоплювалися примусовим вилученням майна, що не бажали виходити на позиції²⁹. Уряд перешкоджав подібним діям, щоб не налаштовувати населення проти себе, але не приймав жодних заходів для покращення матері-

ального становища армії. М. Капустянський пише у своїх спогадах, що військо замість харчів і зброї отримувало «пустопорожні обіцянки»³⁰. На середину травня, за В. Проходою, організація забезпечення війська була лише в проєкті, а вояки вели безупинні бої з ворогом, не маючи для цього необхідних засобів³¹. Останню думку конкретизує О. Доценко. Володіючи неспростовними даними, він стверджує, що в групі отамана Ю. Тютюнника, яка нараховувала 1000 бійців, лише половина була озброєна³².

Одним із джерел забезпеченням ресурсами армії було українське село, яке переживало важкі часи. Утім не усі сільські громади допомагали воякам. Сотник-січовик О. Думін пише, що, засліплені більшовицькою агітацією, вони ховали зброю від вояків УНР, у той час як їхні захисники з «голими» руками йшли на ворога. Накази про добровільну здачу зброї не давали очікуваних результатів³³. До того ж, становище погіршував той факт, що боеприпаси вимушено залишилися на території, яку зайняла Червона армія³⁴. Не завжди допомагали українському війську і єврейські підприємці, які займалися шкіряною промисловістю і мали значні запаси сировини. Щоправда, за свідченням військовиків, євреї м. Звенигородки прихильно поставилися до потреб українських бійців і зібрали для них 300 комплектів білизни³⁵.

Щодо харчової допомоги, то селяни неохоче продавали військовим частинам сільгосппродукцію за твердими цінами, хоча врожай 1919 р. був багатий³⁶. За А. Тарнавським, у 4-му запорізькому полку, через брак продуктів, їжу готували один раз на день, а за хліб доводилося віддавати селянам останню сорочку³⁷. Треба було бути справжнім патріотом своєї батьківщини, щоб за таких важких умов продовжувати боротьбу та вірити у перемогу.

В перших числах червня, після визволення південно-східної частини Поділля, за свідченням учасника бойових дій, бійці окремих частин потребували відпочинку та зміни одягу³⁸. У той же час продовжувала гнітити ситуація із боеприпасами. В. Сальський стверджує, що через брак набоїв командири часто відміняли атаку³⁹. Хоча в окремих спогадах зафіксовано, що бували випадки, коли селяни забезпечували українські підрозділи набоями⁴⁰. Інший представник військової еліти – П. Шандрук наголошував, що деякі інтенданти дивізій виконували свою роботу справно. Коли відчувалася сильна нестача обмундирування, вони переводили майстерні кравців і кожум'як в тил, організовували там їхню безперебійну роботу, щоб бійці на фронті були усім забезпечені⁴¹.

За свідченням мемуаристів, на початку липня 1919 р. становище частин, які відступали під натиском Червоної армії, було жакливим. Не вистачало набоїв, через що вони не могли виконати бойових наказів. Військо доставало їх або у ворога, або ж у населення. Щоправда, такий спосіб був дуже не надійний: не завжди вдавалось здобути багато трофеїв та й селяни, не знаючи того, могли продавати зіпсовані патрони, що були розграбовані з прифронтових скла-

дів, які залишила після себе російська армія. Комендатура запліла армії УНР проводила заходи по збору боєприпасів у населення, однак, як стверджував М. Чеботарів, це не приносило відчутних результатів⁴². Деякі вояки, щоб не потрапити до рук ворога випускали останній патрон у себе⁴³. За свідченням М. Омеляновича-Павленка, через не налагоджене постачання відповідних військових установ, козакам доводилося і битися, і водночас здобувати собі зброю⁴⁴. М. Капустянський стверджував, що систематична доставка обмундирування та амуніції по армії взагалі не виконувалась⁴⁵. З іншого джерела дізнаємося, що організація запліла не контролювалася, а це, в свою чергу, призводило до розладу апарату постачання та зловживання своїми обов'язками окремих інтендантів⁴⁶. За інформацією, поданою історіографом дивізії сірожупанників В. Проходою, українським підрозділам заборонялося власними коштами здобувати необхідне обмундирування, бо про це мали турбуватися головні органи постачання. Однак останні працювали лише на папері⁴⁷.

Причиною такого невтішного становища було й те, що Україна опинилася в цілковитій ізоляції, з-за кордону майже нічого не надходило, а виготовляти військове спорядження на своїй території не було змоги. До цього всього додалась ще й епідемія тифу, яка забирала життя сотень українських бійців. Та протистояти цьому ні уряд, ні штаб Дієвої армії не міг через відсутність медикаментів. Генерал-полковник О. Удовиченко звернув увагу на відсутність у рядах збройних сил найнеобхіднішого - матеріалів для перев'язування та йоду. Зафіксовано й те, що за кордон відправлялись спеціальні місії для закупки санітарних матеріалів та ліків, але навіть якщо й вдавалось щось придбати, то через блокаду кордонів препарати не потрапляли на територію УНР⁴⁸.

Під час спільного походу наддніпрянської армії і УГА на Київ, становище Дієвої армії залишало бажати кращого. М. Палій-Сидорянський і П. Дяченко висловили спільну думку про те, що армія не могла себе забезпечити і бійці надіялися здобути обмундирування у ворога⁴⁹. Для поповнення продовольчих запасів, за М. Капустянським, на початку серпня 1919 р. було використано багатий район Летичівського і Літинського повітів. Так, як із запліла армії нічого не надходило, то у Летичеві вдалося закупити майже 2 тис. пар чобіт⁵⁰. При цьому, жителі сіл з розумінням ставились до бійців і допомагали всім можливим. У ворога вдалося захопити значну кількість військового майна. На середину серпня військово спорядження почало надходити також з Румунії⁵¹.

За оцінкою генерал-хорунжого М. Омеляновича-Павленка, фронт не раз працював більш ефективно ніж запліла, що призводило до певних перекосів, зокрема, інколи військовим частинам поступали накази йти у наступ в той час, коли на передову не були доставлені набої. Командування у таких випадках відповідало просто – у нас нічого немає⁵². Утім, не зважаючи на такі негаразди, воякам вдалося наприкінці серпня здобути Київ. Захопленого майна, згадував О. Доценко, не можна було порухувати: амуніція, зброя, медикаменти, вагони

з обмундируванням і харчами⁵³. Але скористатися цим багатством не вдалося через білогвардійців.

Щоб примножити матеріально-технічну базу армії, у середині серпня до Польщі була відправлена спеціальна місія із закупки військового майна. Добре обізнаний О. Доценко з цього приводу писав, що керівник польської держави Ю. Пілсудський заявив її членам таке: постачання зброєю, амуніцією та одягом української армії буде можливе, але в незначній кількості⁵⁴. У середині вересня подібна місія була відправлена і до Румунії. Після цього в Україну, за відповідні кошти, невеликими партіями відправлялася зброя, амуніція, які швидко потрапляли на фронт, хоча їх і далі не вистачало⁵⁵. М. Палій-Сидорянський вважав, що постачання військ амуніцією ускладнювалося відсутністю в Україні фабрик з її виготовлення. Тому доводилося різними методами діставати одяг і зброю у ворога⁵⁶, через що армія, як зазначав М. Гавришко, втрачала свою бойовитість⁵⁷.

Наприкінці серпня Південна група військ прорвала фронт Червоної армії і відійшла до Балти і Бірзули. Про події, що розвивалися на цій території, залишив спогади, зокрема, генерал-поручник армії УНР П. Єрошевич. За його словами, у цій місцевості проводились заходи із забезпечення дивізії, зокрема взуттям, бо після безперервних боїв та через погодні умови, чоботи козаків повністю розмокли. Примусово вилучати речі у населення було категорично заборонено. Коли дивізійні інтенданти почали розраховуватись за придбане, то виявилось, що у Балті є багато різного майна, яке в свій час приховали підприємці⁵⁸.

На початку вересня активізувалася праця уряду, спрямована на покращення матеріального стану військовиків. Був виданий наказ, ч. 146 про платний збір одягу, теплої білизни і взуття для армії. Цю роботу детально проаналізував О. Доценко. Він стверджував, що, після відозви до українського селянства, на місцях почався збір речей, який проходив загалом успішно. Щоправда, рівень організованості цієї кампанії був відверто слабким: через відсутність відповідних комісій, селяни часто не мали кому передати привезений одяг⁵⁹.

24 вересня уряд УНР оголосив війну Добровольчій армії, збройна боротьба набирала нових обертів. Треба було зібрати всі можливі сили і засоби, спрямувавши їх проти денікінців. О. Удовиченко у зв'язку з цим наголошує, що у Директорії не було належного військового потенціалу для активного, результативного наступу. Українська армія не мала зброї, екіпірування та ліків. Після підписання Версальського договору та замирення, на складах країн, які раніш воювали, псувалося десятками тисяч одиниць санітарне майно, яке хотіли придбати українці. Через його дефіцит вояки Дієвої Армії помирали від тифу. А ті медикаменти, які все ж таки були закуплені, наприклад, в Італії, не можливо було доставити в Україну через заборону сусідніх держав. У той самий час Денікін отримував велику допомогу від Англії і Франції, яка використовувалася проти українського народу⁶⁰. Тож, як зазначає П. Шандрук, Дієва

Армія і надалі не була одягнута і взута; черевики, які виготовляли самостійно із довоєнного запасу брезенту, не могли довго служити і захищати козаків від негоди, застуди та інших хвороб. Полкова взуттєва майстерня, про яку розповідає генерал-хорунжий, виготовляла всього 65-70 пар черевиків на день, що було тимчасовим виходом із ситуації⁶¹.

Колишній сотник 3-ої Залізної гарматної бригади Л. Романюк розповідає, як восени 1919 р. доводилось міняти сіль і цукор на харчі і фураж у населення, щоб годувати бійців і тяглових коней⁶². Про невтішний стан забезпечення усієї Дієвої Армії одягом і взуттям наприкінці вересня згадує її командувач В. Тютюнник. Цю ситуацію він пояснив неналежним обсягом фінансування та контролем за витрачанням виділених державних коштів. На його думку, краще було б виділяти необхідні суми не прямо в розпорядження армії, а кооперативам, які брали на себе відповідальність за виконання військових замовлень. У такому разі бійці не були б босими⁶³. Хоча і до кооператорів були претензії, які, зобов'язуючись постачати військовим частинам харчі, в першу чергу завозили на склади конфітур і повидло, а не борошно чи випечений хліб⁶⁴.

На початку жовтня 1919 р. уряд УНР організував збір речей для армії, було оголошено «Тиждень українського козака». Селяни збирали і привозили на підводах одяг і взуття. Українські жінки вступали до масової позапартійної організації «Союз Українок», яка мала на меті шити білизну воякам, які воювали на фронті чи лікувалися у шпиталях. Досить успішно працювала майстерня у Кам'янці-Подільському. М. Безручко зазначає, що при групі січових стрільців у Проскуріві були засновані магазини харчових продуктів, а також великі майстерні із заготівлі одягу та взуття. Щодо зброї, то основним засобом придбання її у селян був цукор⁶⁵.

П. Шандрук розповів про факт присяги новобранців частин Дієвої Армії 14 жовтня у Кам'янці-Подільському. Для того, щоб командування збройних сил не помітило жахливого матеріального стану військових підрозділів, які вийшли на площу присягнути на вірність українському народові, було вирішено босих і погано одягнутих козаків забрати зі строю⁶⁶. 20 жовтня 1919 р. Штаб Головного Отамана був переповнений телеграмами про неможливість отримати замовлене майно для армії через затримку грошових розрахунків з поставщиками. О. Доценко стверджує, що як тільки в Державній скарбниці з'являлися кошти, вони відразу витрачались на допомогу урядовцям (інколи вони отримували річну платню), а про військові питання чомусь забували⁶⁷. Коли наприкінці жовтня до Кам'янця-Подільського доставили двома автомобілями українські грошові знаки, то на потреби війська виділили мізерну суму - усього 5 млн. крб., яких не вистачало, щоб розрахуватися з постачальниками майна для армії. Через це всі доставки по замовленнях для армії припинилися, козаки по 2-3 місяці не одержували платні. Була загроза, що Директорія втратить і тих вояків, які ще продовжували боротьбу в українських лавах⁶⁸.

Для з'ясування військової і політичної ситуації в УНР, Головний Отаман С. Петлюра скликав нараду у Жмеринці 4 листопада 1919 р. Звіти командирів бойових частин про матеріальний стан армії, як засвідчив Є. Коновалець, були дуже песимістичні⁶⁹. О. Доценко пов'язував погану забезпеченість українського війська необхідним спорядженням із втратою позицій на фронті і вимушеним відступом в район Нова-Ушиця – Дунаївці⁷⁰. Полковник С. Самійленко згадував, як йому самому доводилося забезпечувати взуттям вояків своєї групи. Штаб дивізії ні в чому не допомагав, а лише давав вказівки розв'язувати проблему самостійно. Замість того, щоб слідкувати за виконанням бойових завдань, він був змушений покидати свою частину у пошуках майстерні для пошиття чобіт⁷¹.

Тодішня драматична ситуація стосувалася практично усіх складових військового забезпечення. В. Филонович підсумував її одним лаконічним реченням: «На фронті йде боротьба без набоїв - в шпиталях без медикаментів»⁷². Організація лікарень взагалі була на примітивному рівні. Шпиталь, який був розрахований на 100 хворих, уміщував до 2 тис. Санітарне майно було поганої якості. Бійці спали на долівках, вкритих солом'яною, у зруйнованих війною приміщеннях. У подібних ситуаціях вояки хворіли, гинули при сильних морозах. Громадськість усього світу знала про муки українських вояків, але благодійні європейські організації не вважали за потрібне допомагати армії УНР⁷³.

Деякі автори наголошують, що у війську не було порядку. Деякі командири частин виходили з-під контролю, відмовлялись виконувати накази. Як згадує свідок тих подій О. Вишнівський, у той час, як вояки терпіли від дефіциту найнеобхіднішого для продовження збройної боротьби, отаман Волох пограбував базу постачання армії, вивіз звідти багато продовольства⁷⁴.

На середину листопада ситуація складалася не на користь Української держави. У критичний момент, 17 листопада 1919 р., Галицька армія уклала мирний договір з білогвардійцями і припинила збройну боротьбу за українську соборну державу. Наддніпрянська армія опинилася в так званому «трикутнику смерті». В умовах ворожого оточення 26 листопада в Старокостянтинові відбулася військова нарада, на якій з'ясували, що практично всі армійські резерви вичерпані. Дані про катастрофічний стан війська, яке опинилося без зброї, амуніції, ліків, дезінфекційних засобів, перев'язувальних матеріалів тощо, зафіксували В. Филонович і П. Шандрок⁷⁵. Щоб хоч якось підтримати боєздатність, вояки продовжували обмінювати цукор на зброю у румунів⁷⁶. Наприкінці листопада розпочалися перші заморозки, а козаки не мали взуття, тому їхали на возах і складали, за А. Тарнавським, так звану «босу команду»⁷⁷. В тих надзвичайно важких умовах, згадує М. Миронович, Головний Отаман переконував усіх, що не потрібно припиняти боротьби за незалежність своєї держави, ініціював у зв'язку з цим переговори з Польщею⁷⁸.

6 грудня 1919 р., коли розпочався Зимовий похід української армії, командири частин не знали чи вдасться виконати поставлені завдання. Адже

розпочались морози, а козаки через відсутність обмундирування, несли свій військовий обов'язок без одягу та чобіт, про що у своїх спогадах згадують учасники подій В. Корніїв та Ю. Тютюнник⁷⁹. Погодні умови змушували шукати вихід із тієї ситуації - щоб не померти, обмотували ноги ганчір'ям⁸⁰. Через нестачу зимового одягу, бійці відморожували кінцівки⁸¹. За свідченням І. Козака, санітарний стан армії був жахливий. Воякам не надавалась медична допомога, бо не було ліків і санітарних матеріалів⁸². М. Битинський пише, що у тих умовах найважче було дістати зброю, запаси якої повністю вичерпались. Штаб не міг організувати транспорт, через що справу постачання було покладено на дивізії. З великими труднощами вояки вимінювали зброю в селян на залишки цукру та солі, бо грошей взагалі не було⁸³. Готівки, яку передав командуванню армії перед початком Зимового походу І. Мазепа, не вистачило навіть на елементарне спорядження. За спогадами генерала М. Омеляновича-Павленка, поширювалася епідемія тифу, українські військовослужбовці гинули від хвороб, бо не мали ліків і не могли отримати їх з-за кордону на протигагу денікінському війську, яке підтримувала і забезпечувала Антанта⁸⁴. І лише наприкінці грудня, увійшовши до Уманського району, армія поповнилась кіннями, харчами і зброєю⁸⁵. Поодинокі селяни, дізнавшись про нестачу набоїв, намагалися якось допомогти їй⁸⁶.

Отже, у мемуарних виданнях, які належать перу воєначальників, командирів і частково рядових Дієвої Армії УНР, опублікованих переважно у міжвоєнний період та у 1940-1970-х рр. (згодом частково перевидані), вміщено чимало цінного, конкретно-історичного матеріалу, який у більшій чи меншій мірі окреслює її матеріально-технічне становище, зокрема, від початку до кінця 1919 року. Не зважаючи на певну суб'єктивність й інші недоліки, вони більш-менш достовірно висвітлюють різні складові піднятої проблеми, що з різних причин не увійшли до архівних чи періодичних джерел, наголошують на загалом малоєфективній роботі інтендантських органів. За допомогою цієї літератури встановлено бідність матеріально-технічної бази Дієвої Армії УНР, виявлено неспроможність держави забезпечити своїх захисників на достатньому рівні одягом, взуттям, медикаментами, харчами, зброєю, боєприпасами, припинити нераціональне використання і розкрадання цих ресурсів, що прямо чи опосередковано позначалося на бойовій діяльності українських частин і у підсумку спричинило її драматичні результати. Мають певне значення висловлені деякими авторами судження щодо можливих шляхів розв'язання матеріально-технічних питань війська. Пошук спогадів про події сторічної давнини слід продовжувати і вводити їх у науковий обіг.

Примітки:

¹ Див. Мельник Р. Проблема матеріально-технічного забезпечення збройних сил у теоретичних розробках військовиків інтернаціональної армії УНР у міжвоєнний період // Аналітичний інформаційний журнал «Схід». № 5. Донецьк, 2010. С. 97-103; Мельник Р.

Теоретичні основи матеріально-технічного забезпечення збройних сил в українській військовій літературі 20-30 рр. XX ст. // Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». 2014. №784. С. 153-161.

² Мельник Р., Мельник В. Матеріально-технічне постачання армії УНР в українській військово-теоретичній думці 20-30 рр. XX ст. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2017. Ч. 3. С. 69-73.

³ Демчучен О. До питання про всебічне забезпечення армії Української Народної Республіки в період Директорії (1918-1920 рр.) // Питання історії України / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, історичний факультет. Чернівці, 2013. Т. 16. С. 67-70.

⁴ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. С. 48.

⁵ Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. Нью-Йорк: Червона калина, 1965. С.128.

⁶ Кетрос Д. Так творилося українське військо (1917-1919). Лондон, 1958. С. 57.

⁷ Монкевич Б. Слідами Запорозжців // Табор. Варшава, 1928. ч.7. С. 56.

⁸ Монкевич Б. Слідами запорожців // Табор. Варшава, 1927. ч.5. С. 74.

⁹ Сім'янцев В. Роки козакування (1917-1923). Філадельфія, 1976. С. 78.

¹⁰ Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби // За державність. Торонто. 1964. Ч. 10. С. 224.

¹¹ Середа М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини. Львів. 1930. Ч.1. С.11.

¹² Сім'янцев В. Вказ. праця. С. 84.

¹³ Оскілко В. Між двома світами. Рівне-Волинь, 1924. С. 38.

¹⁴ Кедровський В. Деякі психологічні підклади при творенню Армії У. Н. Р. // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1929. С. 36.

¹⁵ Прохода В. Коростень-Бердичів-Житомир // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1969. Ч. 2. С. 19.

¹⁶ Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): наук.-документ. вид. Київ: Темпора, 2003. С. 48.

¹⁷ Аفسький В. Бій під м. Житоїром // Гуртуймося. Прага, 1930. С. 15.

¹⁸ Дашкевич Р. Вказ. праця. С. 162-163.

¹⁹ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. С.60.

²⁰ Антончук Д. «Вапнярська республіка». «Переворот» у Вапнярці на провесні 1919 р. // За державність. 1939. Ч. 9. С.162-163.

²¹ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 60.

²² Невідомий автор. Бій за Кам'янець-Подільський (1-3 червня 1919 р.) // Сім спогадів визвольної війни / В. Моренець. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», ПП «Медобори» 2006, 2015. С. 216.

²³ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 61.

²⁴ Капустянський М. Похід український армій на Київ-Одесу. Мюнхен: Вид. «Хвильового», 1946. Ч. 1.2. С. 51-52.

²⁵ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. Варшава: Українське воєнно-історичне товариство. 1938. Ч. 8. С. 45-46.

²⁶ Мелешко Ф. Південно-східна Група Армії УНР // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1970. Ч. 5. С. 10.

²⁷ Оскілко В. Вказ. праця. С. 48.

²⁸ Прохода В. Записки до історії Сірих (Сірожупанників) // За державність. Каліш. 1929. Ч. 1. С. 100,116.

- ²⁹ Єрошевич П. Вказ. праця. С.36.
- ³⁰ Капустянський М. Вказ. праця. Ч. 1.2. С. 105-106.
- ³¹ Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників // Табор. Варшава, 1928. Ч. 7. С. 44.
- ³² Доценко О. Рейд от. Ю. Тютюнника // Літопис Червоної калини. Львів, 1933. Ч. 4. С. 5.
- ³³ Крезуб А. Напад большевиків на Крем'янець в травні 1919 Р. // Історичний календар-альманах Червоної калини. Львів. 1930. Ч. IX. С. 57.
- ³⁴ Прохода В. Симон Петлюра, Вождь Українського Війська // Табор. Варшава, 1936. ч. 28-29. С. 37.
- ³⁵ Доценко О. Рейд от. Ю. Тютюнника // Літопис Червоної калини. Львів, 1933. Ч. 5. С. 21.
- ³⁶ Капустянський М. Вказ. праця. Ч. 1.2. С. 66-67.
- ³⁷ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. Ч. 7-8. С. 32.
- ³⁸ Невідомий автор. Вказ. праця. С. 216.
- ³⁹ Витяги із спогадів генерала Сальського // Сім спогадів визвольної війни / В. Моренець. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», ПП «Медобори» 2006, 2015. С. 243-244.
- ⁴⁰ Доценко О. Рейд отамана Мірошніченка: ст. Хирівка – с. Кирилівка // Літопис Червоної калини. Львів, 1933. Ч. 1. С. 10.
- ⁴¹ Шандрук П. Сила доблесті Київ: Вища школа, 1999. С. 72.
- ⁴² Визвольні змагання очима контррозвідника... С. 52.
- ⁴³ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 86-87.
- ⁴⁴ Омелянович-Павленко М. На чолі запорожців в 1919 р. у боротьбі з денікінцями // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1930. С. 50.
- ⁴⁵ Капустянський М. Вказ. праця. Ч. 1.2. С. 102.
- ⁴⁶ Крезуб А. Вказ. праця. С. 27-28.
- ⁴⁷ Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників // Табор. Варшава, 1928. Ч. 6. С. 30.
- ⁴⁸ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 104.
- ⁴⁹ Дяченко П. Чорні Запорожці. Спомини командира полку Чорних Запорожців, газетні вирізки на правах рукопису. Київ: Стікс, 2010. С. 47; Палій-Сидорянський. «На рейді» // Гуртуймося. Прага, 1930. С. 9.
- ⁵⁰ Капустянський М. Вказ. праця. Ч. 1.2. С. 123.
- ⁵¹ Там само, с. 136.
- ⁵² Омелянович-Павленко М. Державна інспектура // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1933. С. 40.
- ⁵³ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. Київ; Львів, 1923. Т. 2. Кн. 4. С. 18.
- ⁵⁴ Там само, с. 46.
- ⁵⁵ Там само, с. 87.
- ⁵⁶ Палій-Сидорянський. «На рейді» // Гуртуймося. Прага, 1930. С. 12.
- ⁵⁷ Гавришко М. Без керми // Сім спогадів визвольної війни / В. Моренець. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», ПП «Медобори-2006», 2015. Кн. 8. С. 65.
- ⁵⁸ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Частина II. Боротьба армії УНР з червоною й білою Москвою в р. 1919. (Продовження) // За державність. 1939. Ч. 9. С. 51.
- ⁵⁹ Доценко О. Літопис української революції... С. 247.
- ⁶⁰ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 115.

- ⁶¹ Шандрук П. Вказ. праця. С. 79.
- ⁶² Романюк Л. Від Бершаді до Чарторії (Напередодні Зимового походу) // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1972. Ч. 2. С. 24.
- ⁶³ Е. М. Памяти Василя Тютюнника // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1931. С. 109.
- ⁶⁴ Доценко О. Літопис української революції... С. 145.
- ⁶⁵ Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність. Каліш, 1932. С. 68.
- ⁶⁶ Шандрук П. Вказ. праця. С. 79-80.
- ⁶⁷ Доценко О. Літопис української революції... С. 143.
- ⁶⁸ Там само, с.145.
- ⁶⁹ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Прага: Накладом Проводу українських націоналістів, 1928. С. 31.
- ⁷⁰ Доценко О. Генеза зимового походу (6. XII. 1919 – 6. V. 1920) // Історичний календар-альманах Червоної калини. Львів. 1933. С. 121.
- ⁷¹ Самійленко С. Дні слави // Моренець В. Невідома спадщина. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2014. С. 110.
- ⁷² Филонович В. С. Петлюра - постать національно-державного чину // Гуртуймося. Прага, 1936. Ч. I-II (XVII-XVIII). С. 15.
- ⁷³ Удовиченко О. Вказ. праця. С.121; Дашкевич Р. Вказ. праця. С. 197.
- ⁷⁴ Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. Детройт, 1973. С. 64.
- ⁷⁵ Филонович В. Зимовий похід. // Гуртуймося. Прага, 1935. Ч. I (XIII). С. 6; Шандрук П. Вказ. праця. С. 80.
- ⁷⁶ Куц В. За визволення // Табор. Варшава, 1927. Ч. 3. С. 25.
- ⁷⁷ Тарнавський А. Вказ. праця. С. 34.
- ⁷⁸ Миронович М. Між молотом і ковадлом // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1936. С. 39.
- ⁷⁹ Корніїв В. Бій під Вознесенськом // Гуртуймося. Прага, 1931. Ч. VI. С.16; Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ: Книга Роду, 2008. С. 119.
- ⁸⁰ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 124.
- ⁸¹ Дашкевич Р. Вказ. праця. С. 198.
- ⁸² Козак І. Перший Зимовий похід // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1963. Ч. 1. С. 6.
- ⁸³ Битинський М. Воїм'яВірности, Чести і Слави // Гуртуймося. Прага, 1935. Ч. I (XIII). С. 3.
- ⁸⁴ Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6-XII-1919 - 6-V-1920 р. р.) // За державність. Каліш. 1929. Ч. 1. С. 7; Омелянович- Павленко М. На чолі запорожців в 1919 р... С. 39.
- ⁸⁵ Филонович В. Вказ. праця. С. 8.
- ⁸⁶ Сім'янців В. Рушниця в лаві // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1971. Ч. 6. С. 38.

Liaskovich Tetiana. Problem of creation and use of material-technical base of Acting Army of UPRas viewed by representatives of Ukrainian command and ranks (the year of 1919). The article analyses memoirs evidence of the Ukrainian military of different ranks giving their vision of material-technical state of Acting Army of UPR, its different divisions. The represented views are considered to be an important condition of conducting military actions on various fronts in 1919. It is noted that, despite some subjectivity and other shortcomings of memoirs, they more or less reliably cover various components of the raised problem, which are not included in archival or periodical sources, emphasize the generally inefficient work of the quartermaster bodies. In particular, the data, speculations and estimation of the army command and partly of the ordinary ranks, openly stating a complicated, not always well-thought process of developing the Ukrainian troops, the level of providing appropriate clothes, shoes, provision, ammunition, weapons, munitions for military personnel and different stuff directly influencing their mood, efficiency and outcomes of military operations have been introduced. Using this literature, the pov-

erty of the material base of the Acting Army of UPR was identified, the state's inability to provide its defenders with the necessary things necessary for life, to stop the irrational use and theft of these resources, which directly or indirectly affected the combat activity of the Ukrainian units and in it ultimately led to its dramatic results. Some considerations made by some authors about possible ways of addressing logistical issues of the military are of some importance. Interesting facts left beyond attention or rarely used have been found out enriching a poorly depicted but complicated picture of military struggle for Ukrainian statehood.

Keywords: Acting Army of UPR, memoirs, reminiscences, the army command, ordinary ranks, material-technical base, intendency, peasantry.

Отримано: 16.09.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.377-387

УДК 94 (477) (092) «1874/1937» Гребенецький Олександр

Леонід Могильний

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ ОЛЕКСАНДРА ГРЕБЕНЕЦЬКОГО

Могильний Леонід. Суспільно-політичні переконання Олександра Гребенецького. Дослідження персоналій, які проявили свою чітку громадянську позицію і загинули через свої переконання в роки СРСР, є надзвичайно актуальним для сучасних наукових студій. Життя і діяльність значної частини таких людей, зокрема й Олександра Гребенецького, не отримали належного висвітлення в наукових працях. Історіографія питання надзвичайно мала, тому потребує суттєвого розширення за рахунок створення нових досліджень із залученням архівних матеріалів. Мета статті полягає у висвітленні суспільно-політичних поглядів О. Гребенецького на основі раніше не опублікованих архівних джерел. У дослідженні використано методи об'єктивності, історизму, біографістики та ін.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у середовищі української інтелігенції сформувалася думка про особистий внесок кожного для розвитку свого народу у сфері освіти, науки і культури. Одним із тих, хто відгукнувся на подібний неофіційний заклик представників громадівського руху, став Олександр Зиновійович Гребенецький. Він здобув освіту в Київській духовній семінарії та Київській духовній академії, проте обрав шлях не священика, а учителя в школі. Роботу з дітьми він вважав своїм життєвим покликанням. Йому не одразу вдалося стати свідомим прихильником і учасником українського освітнього руху, для цього довелося пройти складний і тривалий еволюційний шлях від людини, яка співчувала українському народові у його прагненні мати свою національну школу, до громадянина з мрією про незалежну Українську державу. З цією метою в Україні представники української інтелігенції таємно від радянської влади створювали нелегальні гуртки та об'єднання, до складу одного з яких належав і О. Гребенецький.

Ключові слова: Гребенецький Олександр, Дурдуківський Володимир, Єфремов Сергій, Київська духовна академія, Київська трудова школа імені Т.Г. Шевченка, Спілка визволення України.

Могильний Леонід. Общественно-политические убеждения Александра Гребенецкого. Исследование личностей, которые проявили свою четкую гражданскую позицию и погибли из-за своих убеждений во времена СССР, имеет глубокую актуальность для современной науки. Жизнь и деятельность значительной части таких людей,